

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ

В.В. РОССОХА, к. е. н., с. н. с.,
ННЦ «Інститут аграрної економіки»
А.М. ПРОНЬКО, к. е. н.,
Вінницький державний аграрний університет

Розкрито роль приватної власності у побудові ринкової економіки та реалізації принципів свободи, справедливості, миру і процвітання. Установлено взаємозв'язок між економікою і правом та вплив правових режимів на економічне зростання. Досліджено світові тенденції формування приватної власності та особливості її становлення в національного господарства України.

The role of peculiar is exposed in the construction of market economy and realization of principles of freedom, justice, world and prosperity. Set intercommunication between an economy and right and influence of the legal modes on the economy growing. Investigational world tendencies of forming of peculiar and feature of its becoming at the national economy of Ukraine.

Постановка проблеми. Питанням власності людство переймається вже не одне століття. Перші згадки про власність як категорію виявлено в рукописах древніх країн. Її приватну форму захищали щонайменше з часів Арістотеля. За Адама Сміта до приватної власності ставилися з надзвичайно високою повагою: власність вважалася “священною”. Економісти сприймали її як належне і приймали за аксіому.

Приватна власність починається з майнової нерівності, а з часом і зростаючих розбіжностей у нерівності. Оскільки виникнення приватної власності пов'язане з недосконалістю людської природи, виникла ідея її відміни як стимулу для переродження людини. Під натиском соціалістичної пропаганди соціалісти-утопісти робили спроби налагодити колективні господарства, але марно – вони провалились. Стало очевидним, що приватна власність – якщо й не єдиний, то один із найважливіших засобів, що спонукає людей до наполегливої праці. До того ж, як свідчить досвід країн соціалістичного табору, у суспільстві незахищеної, децентралізованої приватної власності надзвичайно важко реалізувати принципи свободи, справедливості, миру і процвітання. Але це потребує пояснення.

Лауреат Нобелівської премії в галузі економіки Мілтон Фрідмен зазначив, що за відсутності приватної власності суспільство не може бути вільним. Приватна власність являє собою компроміс між бажанням особи до необмеженої свободи і визнанням того, що інші особи також мають подібні бажання і права. Це спосіб бути вільним і водночас захищеним від незалежності інших. Очевидно, що недоторканість приватного життя недосяжна без попереджувальної його поваги до приватної власності. Якщо право – це захист від держави, то власність – це могутня цитадель проти державної влади. У захисті власності мають потребу не олігархи, а насамперед міноритарні (дрібні) власники.

Ключове значення має інститут власності і для встановлення справедливості у суспільстві. На це вказують українці рідко. У більшості випадків соціальну справедливість розуміють як розподіл уже існуючих благ, тому нерівність прирівнюють до несправедливості. Проте саме “сила” приватної власності робить людей відповідальними за свої вчинки у сфері матеріальних благ. Люди на власному досвіді пізнають наслідки своїх дій. І бережливий, і марнотрат отримують відповідно до заслуг. Засноване на приватній власності суспільство приречене рухатись до інституціоналізації справедливості. Власність, за висловом професора Джеймса К. Уілсона, – це “потужна протиотрута для неприборканого егоїзму” [1].

Власність являє собою один із найбільш миролюбних інститутів. У заснованому на приватній власності суспільстві блага можна або добровільно вимінити, або створити наполегливою працею. Поки держава захищає права власності, блага неможливо забрати силоміць. Приватна власність розосереджує владу і водночас захищає від насилля. Вона дає можливість планувати власне життя, не перешкоджає свободі вибору в межах автономної сфери.

Між власністю і процвітанням існує природній внутрішній зв'язок. Приватна власність полегшує обмін товарами, дає можливість людям оцінити те, що вони мають (в побутовому, фінансовому та інтелектуальному розумінні) та реалізувати ці цінності, вирішувати, скільки пропонувати або вимагати за те чи інше благо. Саме тому економіка вільного ринку може бути

побудована лише на основі приватної власності і принципі верховенства права. Але до цього часу мало хто враховує еволюцію її розвитку та логічно передуюче йому правове підґрунтя. Якщо повністю її не ігнорується, то у всякому випадку не має належної уваги фундаментальна ідея про економічне життя, цілком залежне від правового режиму. Те, що за допомогою законодавства можна змінити людську природу, було “однією з найбільш революційних ідей в історії політичної думки” [2, с. 174].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми становлення приватної власності в умовах переходу до ринку широко висвітлюються і часто є предметом дискусій та полеміки у працях вітчизняних та зарубіжних учених. Водночас практично нівелюються і залишаються осторонь питання структури власності, встановлені законом і звичаєм. Економічна теорія зовсім не приділяє уваги структурі законів і розмежуванню стимулів, що породжуються різними правовими режимами.

Формування цілей статті. Тривалий час економісти припускали, що економіка сама формує правові відносини у суспільстві. Тому більшість економічних рішень і досі приймається без вивчення та врахування прямого впливу законів. Звичайно, між економікою і правом існує взаємозв'язок. Проте хоча економіка і впливає на право, точніше створює логічне обґрунтування загального права, припущення переваги економіки над правом неправомірне. Вплив права на економіку набагато вагоміший. Про це свідчать значні коливання темпів економічного розвитку країн світу, спричинені структурою законів і різноманітністю стимулів, що створюються цими законами і правовими режимами. Залежно від законів і ступеня їхнього забезпечення люди по-різному використовують свої ресурси й таланти. Тому важливо спочатку визначити, які закони потрібні для створення системи стимулів, щоб економічна гра була ефективною, або, за Нортом, “структуру стимулів, втілену в інститутах” [3, с. 360–362].

Зазначене спонукало Д. Норта відмовитись від ідеї, що під диктатом ефективності правові інститути вдосконалюються самостійно. Безнадійно застійні економіки накладають дуже жорсткі обмеження на теорію. Зрепштою вчений дійшов висновку, що правителі “просто винайшли права власності у власних інтересах”.

Виклад основного матеріалу дослідження. Труднощі, з якими зіткнулася Україна після 1991 року, показали, настільки великим буває розрив між розумінням того, що потрібно робити, і реалізацією цього на практиці, як важливо в політиці не лише робити правильні ходи, але ще й робити їх у правильній послідовності.

Необхідність переходу від командно-розподільчої системи господарювання до ринкової економіки вивели на порядок денний питання про перегляд існуючої концепції власності. Оскільки вона, як показав досвід країн, що розвивалися за соціалістичною моделлю, зумовлювала низькі темпи розвитку економіки та її ефективності. Саме такими виявилися результати розвитку Східної Німеччини (НДР), Північної Кореї і Китаю, порівняно із Західною Німеччиною (ФРН), Південною Кореєю й Тайванем, стартові умови яких на момент поділу країн були практично однаковими, але розвиток здійснювався за різними моделями. Країни ринкової орієнтації досягли значних успіхів порівняно з країнами, що розвивалися на основі усупільненої власності – державної та одержавленої колгоспно-кооперативної.

Узагальнювальними показниками економічного розвитку є життєвий рівень населення, рівень його соціального захисту, а також показники довголіття та задоволення духовних потреб людини. За всіма цими показниками країни ринкової економіки посідають провідне місце. Тому всі держави, які свого часу стали на шлях побудови соціалізму, крім Куби і Північної Кореї, нині реформують свою економіку в напрямі переходу до ринкової моделі розвитку, вносячи докорінні зміни у систему власності і відносини власності.

За теорією суспільного вибору, прагнення до отримання більшої частини благ кожним членом суспільства може забезпечуватися двома способами: *перший* – збільшення частки внеску кожного у створення продукту; *другий* – активний вплив на саму систему розподілу продукту. Перший спосіб належить до економічно об'єктивних норм суспільного співіснування, другий – до суб'єктивної діяльності в організаційно-управлінській сфері [4, с. 58].

Проїшовши складний інституціональний процес вироблення ефективних норм і правил, заснованих на індивідуалістичних цінностях та сприянні взаємовигідній реалізації індивідуальних інтересів через механізм розподілу суспільного продукту, розвинені країни забезпечили реалізацію особистого інтересу, наповнення його матеріальним змістом. Пов'язані з приватною власністю рента, прибуток і заробітна плата є власне капіталістичними формами розподілу.

Сучасний етап розвитку суспільства характеризується такими трьома основними чинниками, що змінили обличчя капіталізму:

по-перше, залучення широких верств населення до володіння власністю у вигляді акцій, що спричинило нову форму перерозподілу – отримання дивідендів як частини додаткової вартості і частки заробітної плати, яку не було використано на споживання;

по-друге, активне втручання держави в економіку, яке створило ефективну систему перерозподілу всіх доходів. Стосовно цього зазначимо, що *саміт* найрозвиненіших країн світу піддав гострій критиці недооцінку й приниження економічної ролі держави. Накреслюючи піднесення її значимості в регулюванні ринкової економіки, необхідність відповідальності державних інститутів за вектор економічного і соціального розвитку, саміт “Групи 20” керується тим, що саме “загальнонаціональні інтереси задають формат для реалізації приватних інтересів”;

по-третє, еволюційний процес зміни прав власності базується на “положенні про трудовий характер власності, та як наслідок цього, об’єктивній зумовленості в одній особі працівника і власника” [5, с. 67].

Враховавши зазначене, найперспективнішою основою економічних перетворень виявилася китайська і в’єтнамська політика з проведення господарських реформ, що стало несподіванкою для західних теоретиків. Відкинувши західні “теорії” про неминучість втрат під час ринкового реформування, Китай реалізував принцип, за яким реформи здійснюються в інтересах добробуту народу. Якщо реформи цього не забезпечують, то вони відкидаються.

Від поширення ринкових засад в аграрному секторі (1979–1984 рр.) та політики розширення недержавних форм власності (1984–1994 рр.) у КНР за рішенням XIV з’їзду КПК (1994 р.) перейшли до формування “соціалістичної ринкової економіки”. Було створено систему господарювання, що базувалася на розвитку різних секторів економіки, зберігаючи лідерство суспільної власності. Причому в 2010 р. планується завершення “досконалої системи соціалістичної ринкової економіки”, а до 2020 р. – “досить зрілої” системи [6].

Особливістю реформування господарського механізму та відносин власності в Китаї був еволюційний, а не стрибкоподібний процес перебудови економіки. Такий підхід передбачає процес роздержавлення суспільної власності шляхом “надання широкої самостійності підприємствам, переведення господарських відносин між підприємствами на ринкові ціни, поступове перетворення державних підприємств на приватні через механізм використання частини прибутку як джерела формування приватного капіталу до повного викупу підприємства” [7, с. 7]. При цьому земля залишається власністю держави й надається у довгострокову оренду спочатку на 15, а нині – на 50–60 років [8, с. 110].

Із погляду загальноцивілізаційної логіки розвитку економіки цілком очевидна тотожність праці і власності, а якщо виходити з формальної логіки, то концепція еволюційного реформування економіки, послідовності та поступовості сприяла розвитку всіх організаційно-правових форм господарювання, приросту показників діяльності підприємств, які нині перевищують ефективність діяльності об’єктів державної власності до економічних реформ Китаю.

Таким чином, обмежена державною та кооперативною власністю структура економіки Китаю перетворилася в багатокладну систему, де функціонують такі форми власності, як державна, кооперативна, індивідуальна трудова, приватнокапіталістична персональна власність малого та середнього бізнесу, акціонерна, власність, що повністю належить іноземцям. Постійний контроль партійно-державного апарату забезпечує існування адміністративно-контрольованої власності [9]. Завдяки реформуванню економіки в інтересах добробуту народу Китай, починаючи з 1978 р., кожні 10 років подвоює виробництво ВВП на душу населення.

Перетворення у відносинах власності – один з найважливіших складників аграрної реформи, а її ефективність залежить від комплексності проведення реформи майнових і земельних відносин, функціонування післяприватизаційних формувань. З досвіду інших країн приватизація або реприватизація на початковому етапі її проведення має більше політичне, ніж соціально-економічне значення.

Згідно із законодавством України приватизація може здійснюватися різними способами: через аукціони, шляхом продажу майнових об’єктів, продажу часток (акцій, паїв) у майні підприємств, викупу майна орендним колективом, викупу майна згідно з альтернативним планом приватизації та ін. [10]. Тобто в основному декларуються елементи механізму приватизації, а не розмежовуються функції відповідальності та соціальної захищеності. Таким чином законодавчо-нормативними актами було закладено адміністративно-розподільчий принцип приватизації. Результати такої приватизації відомі: роздержавлення перетворено на процес присвоєння державної власності фінансовою олігархією, а також розподілу національного і колективного майна серед громадян та передачу його у приватну власність. Як наслідок, процес реформування власності запровадив становлення нетрудової власності і політики диктатури приватного власника. Саме він став “справжнім господарем”, “роботодавцем”,

“годувальником”, замінивши безпосереднього виробника. Така “приватна власність” ніколи не виховає власника, господаря та бережливу людину. Вона не лише не трудова, а й навіть не підприємницька.

Адміністративно-номенклатурний приватний власник, як зазначає І.Й. Малий, і надалі буде вигадувати й використовувати всілякі можливі й неможливі способи перерозподілу держаного сектору економіки задля примноження своєї монополістичної власності. Результатом функціонування такої власності є формування особливої системи розподілу доходів в Україні, направленої на непродуктивне використання фінансів – лише на споживання фінансової олігархії [4, с. 63].

Природно, що класична формула “власник майна (засобів виробництва) – власник результатів виробництва” правильна лише стосовно одноосібного володіння. Проте Україна має багато великих підприємств, і в сільському господарстві також, що належать державі або численній групі власників. Тому виправданим і пріоритетним у розвитку відносин власності групових тенденцій є використання засобів виробництва. Але не можна ігнорувати також ролі відносин власності як стимулу для вдосконалення виробництва.

У зв'язку із цим важливого значення набуває питання демократизації власності [11]. Вона мала здійснюватися у процесі роздержавлення і приватизації згідно із законами розвитку та становлення власності. Оскільки демократизацію власності не було враховано, керівниками народної власності стали олігархи, які висувують “своїх людей” у законодавчі органи. “Правила, що визначають розподіл багатства, є такими, – зазначав Дж. С. Міль, – якими їх роблять уявлення і бажання правлячої частини суспільства” [12, с. 338]. При цьому демократія стає лише прикриттям диктатури.

Одним із варіантів поєднання власності є створення різного типу акціонерних товариств як суб'єктів колективної власності. У таких товариствах майнові відносини власності опосередковуються особливим видом цінних паперів – акціями, тобто підміняються акціонерними відносинами з приводу випуску, використання та обігу акцій, власниками яких одночасно може бути чисельна група фізичних та юридичних осіб, а їхньою метою – отримання дивідендів на вкладений капітал.

Останнім часом процес формування акціонерної власності (власності акціонерних товариств) набуває поширення в аграрному секторі економіки. Однак цій формі власності, як й іншим (одноосібне володіння, сімейне, колективне підприємство) властиві як позитивні, так і негативні риси.

З точки зору індивідуальних власників позитивними є такі характеристики, як наявність акцій – реальна власність (юридично визнана), яку можна дарувати, успадковувати, продавати, вільно використовувати (на умовах установчих документів). Крім цього – обмежена відповідальність акціонерів (ризик тільки власними акціями); пропорційний характер участі (голосування) в управлінні діяльністю; можливість одержання доходів без будь-якої (крім пакетів або майна, внесених під час оплати акцій) власної участі.

З точки зору економіки в цілому, привабливість акціонерних товариств полягає в простому та швидкому механізмі мобілізації коштів; створенні великих, економічно стійких господарських структур; забезпеченні цілісних майнових комплексів при приватизації (зміні власника); активізації підприємницької ініціативи та соціальної захищеності значної кількості людей.

Одним із теоретичних прорахунків у формуванні концепції приватизації була недооцінка факту розмежування капіталу-власності та капіталу-функції. Це чітко простежується на прикладі функціонування акціонерних товариств, де межа поділу проходить між акціонерами власниками та правлінням підприємств – підприємцями або менеджерами, і підтверджується практикою приватизації в Україні, де головою правління стає, зазвичай, колишній директор підприємства чи організації. Відсутність механізму контролю з боку акціонерів (інвесторів) призвела до безконтрольності, повної безвідповідальності та свавілля в діях і вчинках голів правління багатьох акціонерних товариств.

Водночас в умовах акціонерної власності для досягнення перелічених переваг використовується індивідуальний вплив власника на можливості повернення внесків до товариства (особливо майнових, які можна одержати лише при ліквідації товариства), посилюється залежність власника від бажань і рішень інших акціонерів. Тобто акціонерна форма власності, хоча і є приватною, але за змістом і своєю суттю (кожний акціонер є власником певної кількості акцій конкретної вартості і може ними розпоряджатися на власний розсуд) одночасно обмежує самого приватного власника [10].

Оскільки доперевбудовний соціалізм, у якому не було приватної власності на засоби виробництва (вона була одержавленою), базувався на найманій праці, а наймана праця, як пише Маркс в “Капіталі”, виникає в процесі відділення робітника від власності за умов його праці і разом з виникненням приватної власності, то, виходячи з цього, вся власність в соціалістичному суспільстві мала власника в особі держави, яку представляло вище керівництво країни [13, с. 52;56].

Подібні процеси відбувалися напередодні так званої “перебудови”. Життя змусило йти на кроки, що суперечать основам адміністративно-командної системи управління: розроблялися моделі госпрозрахунку, законопроекти з підвищення ролі трудових колективів на виробництві, пропагувався досвід самоврядування колективів і т.п.

Відповідно до закону про оренду (квітень 1989 р.) трудовий колектив міг взяти в оренду виробничий підрозділ або навіть державне підприємство, в результаті чого ставав власником виробленої продукції, а в подальшому міг приватизувати засоби виробництва шляхом викупу. Відповідно поширювалося робітниче самоврядування, але незабаром воно пішло на спад, а влада знову перейшла в руки директорів, які пізніше, у 90-х роках, стали великою економічною й політичною силою.

Недоліком процесу реформ у пострадянських країнах, за винятком республік Балтії, є те, що вони спробували максимально використати лібералізовану модель стихійних перетворень – революційний (стрибокподібний) шлях розвитку. На противагу європейським країнам, де формування форм власності і становлення власників здійснювалося еволюційно, протягом століть, шляхом вкладення інтелекту, праці і зароблених коштів, в Україні воно відбулося революційно, під впливом об’єктивних і суб’єктивних чинників та обставин, що склалися після кризи адміністративно-розподільчої системи господарювання і наочно висвітлили переваги ринкової економіки.

Початковий етап трансформації економіки України здійснювався в умовах глибокої і довгострокової кризи, зумовленої не лише об’єктивними чинниками (розрив господарських зв’язків, різке дорожчання енергоносіїв, підвищення внутрішніх цін до світового рівня), а й окремими не зваженими і суперечливими діями численних урядів, що призвело до значних структурних деформацій.

Першочерговий розподіл власності в країні і приватизацію було проведено за короткий період часу (1992–1994 рр.). Але вона лише формально мала ідентичну назву з приватизацією у Центральній Європі, де власність була повернена її законним власникам, від яких вона була насильно відчужена внаслідок нав’язування країні соціалістичного шляху розвитку і переходу її до державної форми власності. З порушенням законодавства щодо проведення приватизації була здійснена реприватизація власності.

Характерною особливістю становлення приватної власності в Україні є розподіл і перерозподіл власності, яку спритні чиновники безпідставно оголосили нічийною, хоча і офіційно, і фактично це була суспільна, загальнонародна власність. Якщо розподіл власності здійснювався методом паперової приватизації (видачі приватизаційних сертифікатів), паювання землі і майна, то перерозподіл – штучним банкрутством підприємств керівниками, заниженням вартості виробничих об’єктів і скуповуванням за безцінь акцій дрібних акціонерів. З інструменту оздоровлення економіки банкрутство нерідко перетворювалося на засіб перерозподілу власності та “прихватування”, користуючись яким за короткий період, не вкладаючи власне зароблених коштів, шахраї неймовірно збагатилися. Таким чином, курс паперової приватизації виявився неефективним – ні державі, ні народу вона нічого не дала. Бюрократичний чиновницький апарат здійснив приватизацію на свою користь. Нині приватизовано тисячі підприємств на величезну суму, а в мільйонів громадян на руках на кілька гривень акцій.

Невисока ціна сертифікатів, які були вкладені у підприємства або обміняні на акції підприємств, не дала змоги використати їх для створення власного бізнесу та впливової участі в акціонерному капіталі виробничих об’єктів, а їх розпорошеність сприяла швидкому відчуженню власності від більшості населення України.

Це було однією з вагомих причин скорочення виробництва, поглиблення економічної кризи, зниження життєвого рівня основної маси населення. Тим самим відбулася значна диференціація між власниками капіталу: від олігархів, які володіють контрольними пакетами акцій великих підприємств, до міноритарних власників, поділ людей щодо рівня життя – 5 % населення стали багатими, 10–15 % – із середнім рівнем достатку і 80 % – опинилися на межі бідності та жебрацтва.

Однією з актуальних проблем сьогодення є рейдерські захоплення і поглинання підприємств, що пов’язано з недосконалістю законодавства, яким регулюється діяльність акціонерних підприємств, і брак розвиненого ринку похідних фінансових інструментів.

Висновки. Широка приватизація в Україні була доступна лише для вузького кола осіб. Це призвело до того, що найбільші об’єкти за заниженими цінами були передані людям, наділеним владою та близьким до владних структур. Внаслідок цього виникли форми власності, які, крім законодавства, охороняються ще й органами влади, а саме:

*олігархічно-монополістична власність, якою володіють особи панівних державних кланів;
регіонально- або галузєво-монополістична власність;*

менеджерсько-монополістична власність, яку отримали колишні керівники підприємств;
кримінально-монополістична власність – власність мафіозних структур, яка сьогодні витісняється або легалізується.

Апарат управління нижчих ешелонів влади також мав суттєвий вплив на формування форм власності, які виникли в період ринкових трансформацій, а саме:

кооперативну, колективну власність колгоспів, що була розпайована на майнові паї з прийняттям Закону України “Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі”;

власність малого та середнього бізнесу, приватну власність;

муніципальну власність, що персоніфікована чиновництвом (вільне використання та розпорядження власністю);

власність іноземних господарюючих суб’єктів.

Таким чином, на формування приватної власності на засоби виробництва в Україні переважаючий вплив мав адміністративний апарат, причому в усіх сферах господарської діяльності, з відчутним перевищенням влади над правовим контролем, а характерною особливістю переходу до ринку стала адміністративно-залежна форма власності, управління якою здійснюється у більшості випадків непрофесійно, що негативно впливає на розвиток економіки. Внаслідок цього Україна і нині ще не досягла обсягів ВВП 1990 р.

Література

1. James Q. Wilson. A Cure for Selfishness / Q. Wilson James // Wall Street Journal. – 2007. – March 26.
2. Пайпс Р. Русская революция : в 3-х кн. / Пайпс Р. – М. : Захаров, 2005. – Кн. 1. – 532 с.
3. North Douglas C. Economics Performance through Time / Douglas C. North // American Economic Review 84 – 1994. – June . – С. 359–366.
4. Малий І.Й. Інституціональні зміни системи розподілу економічних факторів у транзитивній економіці / І. Й. Малий // Економічна теорія. – 2004. – №1. – С. 56–68.
5. Гальчинський А.С. Основи економічної теорії / Гальчинський А. С., Єщенко П. С., Палкін Ю. І. – К. : Наук. думка, 1995. – 347 с.
6. Китай – 2003. – Пекин, 2003. – С. 109–110.
7. Малий І.Й. Держава і ринок: порівняльний аналіз реформування економіки України та Китаю / І. Й. Малий // Економічна теорія. – 2005. – № 4. – С. 3–11.
8. Земля як предмет купівлі-продажу // Пропозиція. – 2002. – № 10. – С. 109–111.
9. Будкін В.С. Постсоціалістична трансформація власності / В. С. Будкін // Економіка України. – 2007. – № 2. – С. 39–44.
10. Про господарські товариства : Закон України від 19.09 1991р. №1576-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.nau.kiev.ua
11. Гальчинський А.С. Проблеми демократизації економіки / А. С. Гальчинський // Економіка України. – 2005. – № 1. – С. 4–10.
12. Миль Дж. С. Основы политической экономии и некоторые аспекты их приложения к социальной философии : в 3-х т. / Миль Дж. С. – М. : Прогресс, 1980. – Т. 1. – 534 с.
13. Маркс К. Капітал / Маркс К. – М. : Політвидав, 1967. – Т. 23. – Кн. 1. – 680 с.